

viye edilen ordu tarafından şiddetli bir şekilde kuşatıldı. Surlar büyük mancınıklarla dövülürken 26 Cemâziyelâhîr 539'da (24 Aralık 1144) lağımçıların surlarda açtığı gediklerden içeri giren Türk askerleri 26 Aralık'ta iç kaleyi de ele geçirdiler. Urfa'nın fethiyle ilgili farklı tarihler de verilmektedir (Demirkent, s. 147). Şehirdeki yerli hristiyanlara adaletle muamele eden Zengî, Haçlılar'ın tasfiyesi hususunda çok şiddetli davrandı. Ali Küçük'ü Urfa valiliğine tayin edip emrine yedi kumandanla birlikte kuvvetli bir garnizon verdi.

İmâdüddin Zengî, Urfa'ya girdikten sonra şehrin tahrip edilmesini önlemiş, esirlerin serbest bırakılmasını, alınan ganimetlerin iade edilmesini istemiştir. Urfa'nın fethi Haçlılar'a o zamana kadar indirilen darbelerin en ağırı ve en anlamlısı idi. Urfa'nın hristiyanlar için taşıdığı önemi farkeden ve Haçlılar'ın burayı üs edinerek el-Cezîre ve Suriye müslümanlarına büyük zarar verdiklerini bilen İslâm dünyası bugünü bayram ilân etmiş ve İmâdüddin Zengî'yi hediye ve unvanlara garketmiştir (a.g.e., s. 149). Urfa'nın fethini Bedir Gazvesi'ne benzeten İbnü'l-Esîr ve diğer bazı tarihçiler şehrin fethiyle ilgili bazı kerametlerden bahsederler (et-Târihu'l-bâhîr, s. 67, 69 vd.; Ebû Şâme el-Makdisî, I, 37). Anadolu yaylası ile el-Cezîre ve Suriye arasındaki stratejik konumu dolayısıyla Urfa'nın savunması bütün Haçlı hâkimiyetlerini yakından ilgilendiriyordu. Zengî bu fethi, Haçlılar'ın Bizans İmparatorluğu ile kavgalarını ve Urfa-Antakya kontları arasındaki gerginliği hesaba katarak Haçlılar'ın yardımlaşmasına imkân bırakmayacak bir zamanda gerçekleştirmiş bulunuyordu.

Anadolu Selçukluları, Dânişmendliler, Artuklular ve Böriler daha önce Haçlılar'a karşı zaferler kazanmışlardı. Bu başarılar Urfa-Antakya-Kudûs güzergâhının Haçlılar'ın elinde birleşmesini engellemişti. Ancak Urfa'nın fethi bu süreçte gerçek bir dönüm noktası oldu. Bu gelişme üzerine Kudûs Krallığı ve bölgedeki diğer Haçlı devletleri büyük korkuya kapıldılar. Hristiyan dünyası doğudaki kazanımlarının tümüyle yok olacağı endişesiyle II. Haçlı seferini düzenledi. İslâm dünyasında ise bu zafer Haçlılar'ın bütün Suriye'den sökülüp atılacağı ümidini doğurdu. Halife Muktefi-Liemrillâh, Urfa'nın fethinden dolayı Zengî'ye "el-Emîrül-isfehsâlâr el-kebîr, Zeynül-İslâm el-Melikül-Mansûr, Nasîrû emîri'l-mü'minîn" unvan ve lakaplarını tevcih etti.

Urfa'dan Suroç'a gelen Zengî garnizo-

nu tarafından terkedilen, şehri kolayca ele geçirdi (Receb 539 / Ocak 1145). Ardından Fırat'ın doğusunda Haçlılar'a ait bütün kaleleri fethetti ve Bire'yi de (Birecik) kuşattı. Kale düşmek üzereyken Musul'daki nâibi Çakır'ın Selçuklu Meliki Ferruhsah tarafından öldürüldüğü haberini alınca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Musul'daki isyan, Selçuklu şehzadesi tarafından başlatılmış olması dolayısıyla daha tehlikeli boyutlara ulaşabilirdi. Zengî bu yüzden atabegliğin ikinci merkezi Halep'e gitti. Urfa Valisi Ali Küçük'ü de isyanı bastırmakla görevlendirdi. Ferruhsah, Çakır'ı öldürmekle birlikte garnizonun Zengî'ye bağlı kalması sebebiyle iç kaleyi ele geçiremedi. Musul'a giren Ali Küçük başta Melik Ferruhsah olmak üzere bu isyana karışan herkesi bertaraf etti (Zilkade 539 / Mayıs 1145). Zengî bundan sonra Musul'a geldi ve şehrin valiliğine Ali Küçük'ü tayin etti. Bu arada Ermeniler'in Urfa'ya yeniden Haçlılar'a teslim etme teşebbüsü de Ali Küçük tarafından önledi. Olayın faileri daha sonra şehri ziyarete gelen Zengî tarafından ibret olacak biçimde cezalandırıldı ve Ermeniler'in bir kısmı şehirden sürüldü.

Urfa'ya fethi dolayısıyla Haçlılar arasına büyük korku salan Zengî, bu konumundan yararlanarak bütün Suriye'yi kendi idaresi altında birleştirmek için bir defa daha Dimaşk üzerine yürümek istiyordu. Fakat daha önce atabegliğin el-Cezîre ve Suriye'deki toprakları arasında bir engel teşkil eden Ca'ber Kalesi'ni alması gerekiyordu. Bu sebeple Ali Küçük'ü Cezîre-i İbn Ömer yakınlarındaki Fenek üzerine gönderdi, kendisi de Ali b. Sâlim el-Ukaylî'nin idaresinde bulunan Ca'ber Kalesi önlerinde karargâh kurdu (3 Zilhicce 540 / 17 Mayıs 1146). Zengî kuşatmayı şiddetlendirdiği bir sırada 5-6 Rebîülâhîr 541 (14-15 Eylül 1146) gecesi Frank asıllı kölelerinden Yarınkuş (Yorunkuş) Zekevî tarafından yatağında uyurken öldürüldü ve Sıffin'de Muâviye'ye karşı Hz. Ali'nin safında savaşırken ölenlerin yanında toprağa verildi. Yarınkuş'un Zengî'yi öldürdükten sonra Ca'ber'e kaçması cinayeti kale sahibi adına işlediği izlenimini vermektedir.

Yakışıklı olduğu kaydedilen İmâdüddin Zengî sert mizacına rağmen adaleti sayesinde halk tarafından sevilir ve Haçlılar'a karşı kazandığı zaferler sebebiyle büyük saygı görüyordu. Güçlülerin zayıflara haksızlık etmesine asla müsaade etmezdi. Harap vaziyetteki ülke toprakları onun zamanında mâmur hale gelmiş ve nüfus artmıştır. Asker eşlerinin himayesine bü-

yük özen gösterirdi (İbn Hallikân, II, 329; şahsiyeti ve çeşitli konulardaki görüşleri için bk. İbnü'l-Esîr, et-Târihu'l-bâhîr, s. 76-84). Öldüğünde Seyfeddin Gazi, Nûreddin Mahmud, Kutbüddin Mevdûd ve Nusretüddin Mîrmîran adlı dört oğlu ve bir kızı bulunuyordu. Ardından Seyfeddin Gazi Musul'a, Nûreddin Mahmud Halep'e hâkim oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk* (Amedroz), s. 227, 243, 252-255, 258-259, 262, 265-267, 271-273, 277, 279-282; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn* (nşr. Ahmet Savran), Erzurum 1987, s. 41, 42, 47-52, 53-56, 59-60, 66-67, 73-75, 79-80; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 201, 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, tür.yer.; XI, tür.yer.; a.mlf., *et-Târihu'l-bâhîr fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşîl* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382, s. 15, 27-28, 32-43, 47, 48-52, 57-58, 58-59, 62-64, 66-71, 77-84; *The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle* (trc. A. S. Tritton, *JRAS*, II [1933] içinde), s. 282-283; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 67, 149, 164-165; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-Şâle*, s. 92-110, 251, 255, 256, 257, 258; a.mlf., *Zübdetü'l-haleb*, II, 261-262, 264-265, 274, 280, 290-291, 296, 297, 298; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, Kahire 1287, I, 37; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 327-329; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXVII, 117-148; N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn*, Dimaşk 1967, II, 362-366, 370-371, 372, 373, 374, 378-380, 383-384; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978; a.mlf., *Dimaşk Atabegliği (Toğteginliler)*, İstanbul 1985, s. 89-90, 110-113; a.mlf., "Zengî", *İA*, XIII, 526-532; İmâdüddin Hallî, *el-İmârâtü'l-Artukıyye fi'l-Cezîre ve'l-Şâm*, Beyrut 1400/1980, s. 113-132; Saïd ed-Diveci, *Târihu'l-Mevşîl*, Musul 1402/1982, s. 259-283; Hasan Hüseyin Adaloğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri* (doktora tezi, 1996), MÜ Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 105-185; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 139-154; Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000, s. 25-27; a.mlf., "Zengiler 1127-1233", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IV, 803-813; S. Heidemann, "Zangi", *El²* (İng.), XI, 451-452.



GÜLAY ÖGÜN BEZER

ZENGİ ATA

(ö. 656/1258)

Orta Asyalı Yesevî şeyhi.

Asıl adının Ay Hoca olduğu nakledilir. Siyah derili oluşundan dolayı Zengi Ata diye ün kazanmıştır. Taşkent'te yaşadı. İlk eğitimini Arslan Baba'nın (Bâb) neslinden gelen babası Tâc Hoca'dan aldı. Babasının vefatından sonra Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Hakîm Ata'ya intisap etti ve halifesi oldu. Taşkent yakınlarında bir köyde çobanlık yapan Zengi Ata, Hakîm Ata'nın

ZENGİ ATA

Hârizm'de vefatı üzerine tâziye için o bölgeye gittiğinde şeyhinin dul kalan eşi Anber Ana ile evlenmek istedi. Anber Ana önceleri buna rıza göstermediyse de Zengi Ata'nın bir kerameti üzerine kabul etti. Zengi Ata ardından Taşkent'e döndü. Rivayete göre Zengi Ata çobanlık yaparken dört gençle karşılaşmış, medrese tahsili görmüş olan bu gençlerin tasavvuf yolunda bir mürşid aradıklarını öğrenince onlara kendisine intisap edebileceklerini söylemiş, gençlerden ikisi hemen, diğer ikisi de biraz tereddüitten sonra ona intisap etmiştir. Bunlar tasavvufi eğitimlerini Zengi Ata'nın yanında tamamlayıp hilâfet alan Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır. Zengi Ata'nın Seyyid Ata ve Sadr Ata'yı halkı İslâm'a davet etmek üzere Deştikıpçak bölgesine gönderdiği, onların irşadıyla o dönemde Altın Orda hükümdarı olan Özbek Han'ın halktan 70.000 kişiyle birlikte İslâmiyet'i kabul ettiği nakledilir. *Hazînetü'l-aşfiyâ*³ gibi kaynaklarda Zengi Ata'nın 656 (1258) yılında vefat ettiği kaydedilmektedir. Özbek Han 713'te (1313) tahta geçtiğine göre Zengi Ata bu ihtidâ olayından (720/1320) çok önce vefat etmiştir. Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) Zengi Ata'ya asâ ve seccade gönderdiği, bu hediyeleri tasavvuf yolunda bir süre daha çalışması gerektiği şeklinde yorumlayan Zengi Ata'nın kemale erdiğini belirtmek için asâyı kırdığı rivayet edilir. Zengi Ata'nın Ahmed Yesevî ve Hakîm Ata gibi hikmet tarzında tasavvufî şiirler söylediği anlaşılmaktadır. Ancak onun şiirlerinden sadece bir tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Taşkent'teki Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde Yesevî hikmetlerini ihtiva eden iki mecmua içinde bu hikmeti bulunmaktadır (nr. 11367, vr. 92^b; nr. 12308, vr. 109^a-110^b).

Zengi Ata'nın birinci halifesi Uzun Hasan Ata medrese ilimlerinden özellikle usul derslerindeki maharetinden dolayı Usullük Hasan Ata adıyla da bilinir. Semerkant'ta ona nisbet edilen bir mezar vardır. Zengi Ata'nın ikinci halifesi Seyyid Ata, Hârizm bölgesine yerleşip halkı irşadla meşgul olmuş, yerine geçen oğlu Abdullah Zerbahş, Buhara'ya göç etmiştir. Yesevî şeyhlerinden İsmâil Ata'nın Seyyid Ata'dan feyiz aldığı söylenir. Zengi Ata'nın üçüncü halifesi Sadr Ata, Taşkent yakınlarında irşadda bulunmuş, kendisinden sonra devam eden Yesevî kolu Mâverâünnehir'de uzun süre etkinliğini göstermiştir. Bedr Ata'nın irşad faaliyetleri hakkında ise bilgi yoktur. Rızâ Kulu Han, Türkmen bölgesinde yaşayan Adun Ata'nın da Zengi Ata müridlerinden

olduğunu kaydeder. M. Fuad Köprülü'nün *Muînü'l-mürîd* müellifi Şeyh Şeref Hoca'nın Zengi Ata'nın müridleri arasında yer aldığına dair ifadesinin kaynağı meçhuldür.

Zengi Ata'nın kabri bugün Özbekistan'da Taşkent'in Zengiata ilçesinin aynı adı taşıyan köyündedir. Timur tarafından inşa edilen türbenin yanına zamanla mescid, minare ve medrese eklenmiş, daha sonra bunlar birkaç defa tamir görmüştür. Türbenin 50 m. kadar yakınında Anber Ana'ya ait türbe vardır. Halkın ziyaret ettiği türbe etrafında, Zengi Ata bayramı diye anılan ve her yıl eylül başlarında icra edilen bir şenlik geleneği ortaya çıkmıştır. Bu bayramda halk kutlamalardan birkaç gün önce ve özellikle cuma günü köyde toplanır, köy bir panayır yerine döner, kurulan tezgâhlarda yiyecek ve içeceklerin yanı sıra bayrama özgü değişik kaffanlar da satılır. Bu arada bıçak ve kılıçla gösteri yapanlara, Hz. Peygamber ve onun dönemiyle ilgili çeşitli hikâyeler anlatanlara rastlanır, derviş kılıklı insanlar Zengi Ata kabrinde dua okuyuculuğu yapardı. 1873'te Orta Asya'da seyahat eden Eugene Schuyler'in de izlediği bu bayram, Ruslar'ın Orta Asya'ya hâkim olmasından sonra dinî yapısını yitirmeye başlamış ve zamanla unutulup tarihe karışmışsa da Zengi Ata'nın kabri Özbekistan'da hâlâ önemli bir ziyaretgâhtır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hakîm Ata Kitabı (haz. Münvever Tekcan), İstanbul 2007, s. 63-65; Fahreddin Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (nşr. Ali Asgar Muñniyân), Tahran 1356 hş./1977, I, 19, 21-30; M. Âlim Sıddîki, *Le-mehât min nefehâti'l-kuds* (nşr. M. Nezir Rânc-hâ), İslâmâbâd 1986, s. 132-145; M. Şerîf Hüsey-nî, *Hüccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 98^{a-b}, 108^{a-b};

Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 101^b-109^a, 112^b-113^b; *Menâkıb-ı Zengî Âtâ ve Evrâd ve Nesebnâme-i Seyyid Ata*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 12094, vr. 1^a-57^b; Ebû Tâhir Semerkandî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343 hş./1965, s. 109; Gulâm Server Lâhûrî, *Hazînetü'l-aşfiyâ*², Kanpûr 1312/1894, I, 536-539; E. Schuyler, *Turkistan*, New York 1877, I, 138-140; M. Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara 1981, s. 92-96; D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s. 568-571; Sayfiddin Sayfullah, *Zangi Ata*, Taşkent 2001; Bahtiyar Babacanov v.dğr., *Katalog Sufiyskih Proizvedeniy XVIII-XX vv İz Sobraniy İnstitutu Vostokovedeniya im. Abu Rayhana al-Beruni Akademi Nauk Respubliki Uzbekistan* (ed. J. Paul), Stuttgart 2002, s. 275-277; Uktam A. Sultanov, *Muhammad Sâlihoca va Uning Tarihi Cadidayi Taşkand Asari*, Taşkent 2009, s. 193-194; Rahimcan Feyzullayev, "Kadriyatlarimizni Unutmaylik: Zengi Ata Bayramni", *Gülstan*, sy. 2, Taşkent 1994, s. 46; Aynur Koçak, "Zengi Ata'nın Menkabeleri, Türbesi ve Bayramı Üzerine", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 25, Ankara 2003, s. 105-114; Th. Zarcone, "Zangî Âtâ", *El²* (İng.), XI, 452.



NECDET TOSUN

ZENĞİBAR

Doğu Afrika'da ada ve burada XVIII-XX. yüzyıllarda hüküm süren sultanlık.

I. TARİH

II. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Doğu Afrika sahiline yakın Tanzanya açıklarında Unguja (Zengibar) ve Pemba adlı iki büyük ada ile çevredeki küçük adalardan oluşur. Aslı Farsça olan Zengibâr'a (zen-ciler sahili) Arapça'da Zencibâr (Berrûz-

Zengi Ata
Türbesi –
Taşkent /
Özbekistan

